

Năng lực nhà báo theo tư tưởng Hồ Chí Minh và sự vận dụng trong bối cảnh hiện nay

ThS. NGUYỄN BÌNH MINH

Trường Chính trị tỉnh Bà Rịa - Vũng Tàu; Email: binhminh1410hya@yahoo.com

Tóm tắt: Sinh thời, Hồ Chí Minh rất quan tâm đến báo chí cách mạng, trong đó Người bàn sâu vấn đề năng lực của nhà báo nhằm đáp ứng được yêu cầu của cách mạng. Bài viết phân tích làm rõ vấn đề này trong tư tưởng Hồ Chí Minh, đồng thời, phân tích khả năng, vận dụng những quan điểm về năng lực nhà báo của Người để mỗi nhà báo có thể nâng cao năng lực nghề nghiệp, đáp ứng yêu cầu trong bối cảnh hiện nay.

Từ khóa: năng lực; nhà báo; tư tưởng Hồ Chí Minh.

Trong toàn bộ di sản tinh thần mà Chủ tịch Hồ Chí Minh để lại, Người đặc biệt quan tâm đến nhân tố con người [Công việc thành công hay thất bại đều do cán bộ tốt hay kém⁽¹⁾]. Theo Người, nhà báo cũng là người chiến sĩ, người cán bộ cách mạng. Bên cạnh vấn đề đạo đức, thì năng lực nhà báo là yếu tố vô cùng quan trọng giúp cho nhà báo hoàn thành nhiệm vụ của mình. Hồ Chí Minh cũng đã để lại tấm gương về nâng cao năng lực làm báo. Mỗi nhà báo hiện nay đều có thể tìm thấy được những sự chỉ dẫn của Hồ Chí Minh đối với bản thân mình trong làm nghề, làm người, làm cách mạng.

1. Năng lực nhà báo theo tư tưởng Hồ Chí Minh

Năng lực là kiến thức, khả năng, hành vi của một người hoặc một tổ chức, một hệ thống thực hiện công việc hay đạt được mục tiêu cụ thể⁽²⁾. Các yếu tố cấu thành năng lực gồm kiến thức, kỹ năng, kinh nghiệm, tư duy sáng tạo,... Đối với cá nhân, năng lực là những điều mà bản thân mỗi người phải chứng minh mình có thực hiện công việc hiệu quả, hoàn thành tốt sứ mệnh của tổ chức. Năng lực không sẵn có, mà đó là kết quả của quá trình học tập, rèn luyện và trải nghiệm thực tiễn. Năng lực được tích hợp từ sự tổng hoà kiến thức, kỹ năng và thái độ. Các yếu tố này có mối quan hệ chặt chẽ với nhau. Kiến thức và kỹ năng là nền tảng để hình thành năng lực. Thái độ tích cực sẽ giúp một người phát huy tối đa năng lực của mình.

Kiến thức là yếu tố nền tảng của năng lực, là bệ phóng để phát triển, nâng cao năng lực, để [thăng hoa] năng lực⁽³⁾. Kiến thức giúp nhà báo hiểu được tầm quan trọng, sứ mệnh, nhiệm vụ của báo chí đối với sự nghiệp cách mạng, hiểu được mục đích của báo chí cách mạng, từ đó có thể nhận thức rõ bản thân, cần trang bị những gì, cần phải học tập ở đâu, cần phải viết báo như thế nào để xứng đáng là nhà báo cách mạng. Kiến thức có thể

được tiếp thu qua các hình thức khác nhau như học tập trên lớp, tự học, học hỏi từ kinh nghiệm của người khác. Hồ Chí Minh đã chỉ ra: Học ở trường, học ở sách vở, học lẫn nhau và học nhân dân, không học nhân dân là một thiếu sót rất lớn⁽⁴⁾.

Kỹ năng là khả năng thực hiện một hành động hoặc thao tác một cách thành thạo, nhuần nhuyễn⁽⁵⁾. Kỹ năng bao gồm kỹ năng cứng và kỹ năng mềm. Đối với nhà báo, kỹ năng cứng là kỹ năng viết bài, kỹ năng phát hiện vấn đề, kỹ năng quan sát, kỹ năng lựa chọn khai thác thông tin, để có một bài báo chất lượng... Kỹ năng mềm của nhà báo là những kỹ năng liên quan đến cách ứng xử, giao tiếp và làm việc với người khác, ví dụ như kỹ năng giao tiếp, kỹ năng làm việc nhóm, kỹ năng lãnh đạo,□

Thái độ là cách nhìn nhận, đánh giá và hành động của một người đối với một sự vật, hiện tượng nào đó⁽⁶⁾. Thái độ tích cực sẽ giúp nhà báo có động lực, quyết tâm và nỗ lực để hoàn thành nhiệm vụ, sứ mệnh của mình. Thái độ có thể được rèn luyện thông qua giáo dục, mài dũa bản thân và sự trải nghiệm phong phú trong thực tiễn.

Toàn bộ di sản Hồ Chí Minh cho thấy điều căn cốt về năng lực của nhà báo không nằm ở lý luận mà nằm ở thực tiễn. Trên nền tảng đạo đức là gốc, nhà báo phải có năng lực tổ chức thực hiện đường lối, chủ trương, chính sách của Đảng và Chính phủ. Thực chất, đó là năng lực tổ chức và động viên quần chúng thực hiện chính sách của Đảng và Chính phủ. Nhà báo cần hội tụ đủ năng lực của [người tuyên truyền, người cổ động, người tổ chức chung, người lãnh đạo chung]□⁽⁷⁾. Xét đến cùng thì đó là năng lực phục vụ nhân dân, đem lại lợi ích vật chất và tinh thần cho nhân dân. Nhà báo phải có năng lực học dân, hỏi dân, hiểu dân.

Vậy vì sao nhà báo phải có năng lực, không ngừng trau dồi, phát triển năng lực của bản thân?

Để có thể tiến bộ, có thể viết báo phục vụ nhân dân, nhà báo phải không ngừng học tập, nâng cao hiểu biết, tích lũy vốn sống, phải học trong xã hội, học nơi công tác thực tế, học ở quần chúng⁽⁸⁾. Nhà báo phải không ngừng nâng cao trình độ chuyên môn, nghiệp vụ làm báo. Đây là yêu cầu về chuyên để cùng với thông tạo nên năng lực công tác, bản lĩnh chuyên môn nghề nghiệp của nhà báo. Làm báo là một nghề đòi hỏi nền hiểu biết rộng, nhạy cảm với cái mới, luôn cập nhật những vấn đề của thời cuộc. Nhà báo phải học tập suốt đời để nâng cao hiểu biết, nhận thức chính trị - xã hội, nắm bắt và bổ sung kịp thời những kỹ năng, kỹ thuật mới mẻ, hiện đại. Trong Bức thư thứ nhất gửi lớp viết báo Huỳnh Thúc Kháng (6/1949), Hồ Chí Minh yêu cầu nhà báo luôn luôn cố gắng học hỏi, luôn luôn cầu tiến bộ⁽⁹⁾.

Hồ Chí Minh căn dặn nhà báo phải nâng cao trách nhiệm và nghĩa vụ của mình, ra sức học tập trau dồi nghiệp vụ, nâng cao kiến thức. Muốn hoàn thành tốt nghiệp vụ, nhà báo phải cố gắng học tập. Không chỉ học tập kiến thức, kinh nghiệm trong nước mà còn phải học tập kiến thức, kinh nghiệm của thế giới. Muốn vậy, nhà báo cần biết ngoại ngữ. Trong nghề làm báo, ta có những kinh nghiệm của ta, nhưng ta cũng cần phải học thêm kinh nghiệm của các nước anh em. Muốn thế, thì những người làm báo ít nhất cũng cần biết một thứ tiếng nước ngoài. Ví dụ: Phải biết chữ Hán thì mới xem được báo Trung Quốc và học được kinh nghiệm của báo Trung Quốc⁽¹⁰⁾.

Muốn có năng lực, nhà báo phải ra sức học hỏi, nâng cao sự hiểu biết, trình độ văn hoá, chính trị. Từ đó, nhà báo mới tự tin, không chán nản, bi quan. Trong Bài nói tại Đại hội lần thứ II Hội Nhà báo Việt Nam (16/4/1959), Chủ tịch Hồ Chí Minh đã chỉ rõ, nói đến báo chí trước hết phải nói đến những người làm báo, đồng thời, Người chỉ ra một số khuyết điểm: “Mấy khuyết điểm nữa: Sau khi nghiên cứu chỉ thị của Trung ương về báo chí, có một số đồng chí thì tiến bộ, nhưng cũng có một số vì trình độ văn hoá và chính trị còn kém thì đâm ra bi quan và muốn đổi làm nghề khác. Họ không biết rằng nghề nào cũng khó, không có nghề nào dễ. Phải có ý chí tự cường, tự lập, kém thì phải cố mà học. Chúng ta phải làm thế nào để vượt được khó khăn, làm tròn nhiệm vụ. Người cách mạng gặp khó khăn thì phải đánh thắng khó khăn, chứ không chịu thua khó khăn. Không có việc gì khó, có chí thì làm nên. Câu nói đó rất đúng⁽¹¹⁾”.

Để hoàn thành nhiệm vụ vẻ vang là người tuyên truyền, người cổ động, người tổ chức chung, người lãnh

đạo chung thì nhà báo cần phải cố gắng học tập chính trị, nâng cao tư tưởng, đứng vững trên lập trường giai cấp vô sản; phải nâng cao trình độ văn hoá, phải đi sâu vào nghiệp vụ của mình. Cần phải luôn luôn cố gắng, mà cố gắng thì nhất định thành công⁽¹²⁾.

Hồ Chí Minh đã để lại tấm gương sáng về tự học viết báo, tự nâng cao năng lực viết báo. Người từng kể: “Có đồng chí hỏi kinh nghiệm làm báo của Bác. Kinh nghiệm của Bác là kinh nghiệm ngược. Bác học viết báo Pháp trước, rồi học viết báo Trung Quốc, rồi sau mới học viết báo Việt Nam. Còn học thì một là học trong đời sống của mình, hai là học ở giai cấp công nhân⁽¹³⁾”.

Để nâng cao năng lực, rút kinh nghiệm ở các bài báo hay tin tức, Hồ Chí Minh đọc so sánh bản in trên báo với bản gửi đi để xem toà soạn họ sửa thế nào. Đó là cách thức rất cần với mỗi nhà báo biết sai để sửa, để có thể tiến bộ qua từng bài báo. Từ đó, ngoài những giờ lao động, Bác bắt đầu viết những tin rất ngắn. Mỗi lần viết làm hai bản, một bản đưa cho báo, một bản thì giữ lại. Lần đầu tiên thấy tin được đăng thì rất sung sướng. Mỗi lần đều đem tin đã đăng trên báo so với bài mình đã viết, xem sai chỗ nào⁽¹⁴⁾.

Với kinh nghiệm viết báo của mình, Hồ Chí Minh chỉ ra nhà báo cần thích ứng với những sự thay đổi. Khi đi qua Liên Xô, đồng chí L. phóng viên tờ báo Tiếng còi bảo mình viết bài và dặn phải viết rõ sự thật: việc đó ai làm, ở đâu, ngày tháng nào, v.v., và phải viết ngắn gọn. Cách đây mấy năm, mình trở lại Liên Xô. Đồng chí L. lại bảo mình viết. Nhưng L. lại bảo: chớ viết khô khan quá. Phải viết cho văn chương. Vì ngày trước khác, người đọc báo chỉ muốn biết những việc thật. Còn bây giờ khác, sinh hoạt đã cao hơn, người ta thấy hay, thấy lạ, thấy văn chương thì mới thích đọc⁽¹⁵⁾. Thế giới luôn vận động không ngừng, bối cảnh xã hội không bao giờ đứng yên, nhu cầu, thị hiếu của người đọc cũng biến chuyển theo. Nhà báo có khả năng nhận diện sự biến chuyển ấy để có được những đứa con tinh thần phù hợp với đối tượng luôn vận động, nhưng lại không được đi ngược lại với tôn chỉ, mục đích của báo chí cách mạng là “Để giáo dục, giải thích, cổ động, phê bình. Để phục vụ quần chúng⁽¹⁶⁾”.

2. Vận dụng tư tưởng Hồ Chí Minh về năng lực, trình độ của nhà báo trong bối cảnh hiện nay

Thực tiễn Việt Nam và thế giới hiện nay đã khác rất nhiều so với trước đây. Vận dụng tư tưởng Hồ Chí Minh về năng lực, trình độ nhà báo trong bối cảnh, tình hiện nay cần phải phù hợp, sáng tạo.

Nghị quyết Trung ương 5 (khoá X) về Công tác tư

tưởng, lý luận, báo chí trước yêu cầu mới[□]. Chỉ thị số 22-CT/TW của Bộ Chính trị (khoá VIII) về "Tiếp tục đổi mới và tăng cường sự lãnh đạo, quản lý công tác báo chí, xuất bản[□]" Thông báo kết luận số 162-TB/TW của Bộ Chính trị khoá IX, Thông báo Kết luận số 41-TB/TW và Thông báo kết luận số 68-TB/TW của Bộ Chính trị khoá X về Tăng cường sự lãnh đạo của Đảng đối với công tác báo chí[□] đều khẳng định tầm quan trọng của việc nâng cao chất lượng đội ngũ cán bộ làm công tác tư tưởng nói chung, công tác báo chí nói riêng, trong đó, nhấn mạnh đến việc chăm lo đào tạo, bồi dưỡng đội ngũ nhà báo. Vận dụng, phát triển sáng tạo quan điểm của Hồ Chí Minh về năng lực nhà báo, chúng ta có thể rút ra được một số cách thức nâng cao năng lực cho nhà báo trong bối cảnh hiện nay như sau:

Thứ nhất, nhà báo cần tìm kiếm và tự tạo ra cơ hội học hỏi. Nhà báo cần đầu tư vào việc học tập, trau dồi kiến thức, mài dũa kỹ năng, hình thành thái độ đúng đắn thông qua việc đọc. Đọc sách giúp cho tầm nhìn, sự hiểu biết của nhà báo được mở rộng. Đọc sách lý luận chính trị giúp cho nhà báo trang bị phương pháp luận khoa học đúng đắn, giúp nhà báo hiểu đúng và kiên định vào con đường độc lập dân tộc gắn liền chủ nghĩa xã hội mà Đảng và Chủ tịch Hồ Chí Minh đã lựa chọn; giúp nhà báo không hoang mang, dao động trước những khó khăn của phong trào; giúp nhà báo có được lý luận sắc bén để góp phần bảo vệ nền tảng tư tưởng của Đảng, đấu tranh, phản bác các quan điểm sai trái, thù địch. Đọc sách liên quan đến kiến thức, nghiệp vụ báo chí giúp nhà báo củng cố tri thức, tiếp thu những cái hay, cái tiến bộ trong quá trình làm nghề, đồng thời nhận thức được bản thân cần phải thay đổi, phải chuyển mình như thế nào để đáp ứng được yêu cầu của thời kỳ mới đặt ra. Đọc sách liên quan đến lĩnh vực phù hợp với mảng, với lĩnh vực mà nhà báo phụ trách tại toà soạn giúp họ hiểu sâu, cận kề vấn đề, để các bài báo có tính thiết thực trong thực tiễn, gợi mở các giải pháp, hàm ý các chính sách đối với Đảng và Nhà nước. Đọc sách giúp nhà báo có cái nhìn toàn cảnh, giúp nhà báo toàn diện hơn khi nhận định, phân tích vấn đề.

Thứ hai, nhà báo cần tăng cường thực hành và trải nghiệm. Ngoài việc đọc, tự học nâng cao trình độ, nhà báo có thể tham gia các khoá học bồi dưỡng năng lực nghề nghiệp, năng lực phát hiện và giải quyết vấn đề thực tiễn. Nhà báo cần phải đắm mình trong thực tiễn, "tắm" mình trong thực tiễn, tránh ngồi nhà, ngồi trụ sở, ngồi phòng máy lạnh mà viết về thực tiễn.

Thực hành những gì đã học, đã đọc, vận dụng vào

thực tiễn, trải nghiệm những cách thức mới, những tình huống mới giúp nhà báo có được những "phản xạ có điều kiện" nhanh nhạy, năng động, khả năng thích nghi cao. Tăng cường vận dụng, thực hành và trải nghiệm giúp mọi kiến thức được huy động, không bị ngủ quên, viết báo sắc bén, thái độ sống và làm việc ngày càng đúng đắn.

Thứ ba, nhà báo dành thời gian luyện tập. Bất kỳ kỹ năng nào trong học tập, công tác, lao động, thể thao, nghệ thuật[□] đều đòi hỏi sự luyện tập để cải thiện, phát triển. Nhà báo muốn nâng cao năng lực cần dành thời gian luyện tập cách viết sao cho phù hợp với đối tượng, ngắn gọn, dễ hiểu, dễ nhớ, đạt được mục đích. Bắt đầu bằng những rèn luyện hàng ngày, giống như Hồ Chí Minh khi học viết báo: Cùng một nội dung, phát triển ý từ một cột báo lên thành nhiều cột, nhưng cũng có thể khái quát và cô đọng từ nhiều cột báo xuống còn một cột báo mà vẫn đủ các thông tin cần truyền tải. Người từng kể: "Lúc ở Pari, tuy biết nhiều tội ác của thực dân Pháp, nhưng không biết làm thế nào để nêu lên được. Một đồng chí công nhân ở toà báo Đời sống thợ thuyền cho Bác biết báo ấy có mục "tin tức vắn" mỗi tin chỉ năm ba dòng thôi và bảo Bác có tin tức gì thì cứ viết, đồng chí ấy sẽ sửa lại cho. Từ đó, ngoài những giờ lao động, Bác bắt đầu viết những tin rất ngắn... Về sau đồng chí ấy bảo Bác cứ viết dài thêm vài dòng nữa, rồi lại vài dòng nữa... Cứ thế kéo dài đến 15, 20 dòng, rồi đến cả một cột dài. Lúc đó đồng chí ấy lại bảo: "Thôi, bây giờ phải viết rút ngắn lại, cũng những việc như vậy nhưng phải viết cho rõ, cho gọn"⁽⁷⁾. Người luyện 10000 động tác không đáng sợ bằng người luyện một động tác 10000 lần. Luyện tập bền bỉ, hàng ngày giúp cho nhà báo nâng cao khả năng tập trung, sự kiên nhẫn và khả năng thích ứng. Từ đó, nhà báo có khả năng đối mặt với thách thức, cám dỗ, những khó khăn trong làm nghề, làm người, phát triển sự tự tin của bản thân.

Thứ tư, nhà báo cần tìm kiếm phản hồi và học hỏi từ người khác. Sự phản hồi từ người khác giúp cho mỗi người nâng cao năng lực. Viết xong một bài báo, Hồ Chí Minh thường đưa cho những người xung quanh đọc, cho quần chúng đọc. Người khi viết xong bản thảo "Nâng cao đạo đức cách mạng, quét sạch chủ nghĩa cá nhân" đã gửi cho từng đồng chí Ủy viên Bộ Chính trị, hỏi ý kiến đồng chí phụ trách tuyên huấn, đồng chí cán bộ văn phòng góp ý⁽⁸⁾. Khi nhận được phản hồi, nhà báo đón nhận, lắng nghe một cách cởi mở, cầu thị, học hỏi từ đó. Cần hết sức tránh tư tưởng "văn mình, vợ người" không đặt cái "tôi" lên cao, không kiêu ngạo,

không tự phụ. Phản hồi giúp cho nhà báo thấy được ưu điểm để phát huy, đồng thời thấy được điểm yếu, điểm chưa hoàn thiện để tu chỉnh, xác định hướng phát triển cho phù hợp. Trong Bài nói tại Đại hội lần thứ II Hội Nhà báo Việt Nam, Hồ Chí Minh đã khái quát: □Nói tóm lại, mình phải học tập không ngừng và phải luôn luôn khiêm tốn□⁽¹⁹⁾.

Thứ năm, nhà báo cần tự tin dần dần, không ngại thử thách bản thân. Ai cũng có những sở trường. Nhà báo chắc chắn cũng vậy. Mỗi người có ưu thế ở một mảng, một lĩnh vực riêng. Nhưng dần dần, trải nghiệm ở những lĩnh vực mới, thoát khỏi vùng an toàn của bản thân cũng là cách hay để nhà báo tự khám phá chính bản thân mình. Tấm gương của Chủ tịch Hồ Chí Minh dấn thân với những loại hình mới là điều mà nhà báo hiện nay cần học tập. □Khi đã biết viết báo, mình lại muốn viết tiểu thuyết. Nhưng lại e rằng biết chữ Tây vô về như mình thì viết tiểu thuyết sao được. Tình cờ đọc một truyện ngắn của Tonxtoi, thấy viết một cách rất giản dị, dễ hiểu, thì cho rằng mình cũng viết được. Từ đó mình bắt đầu viết truyện ngắn□⁽²⁰⁾. Những vùng trời mới mở ra nhiều cơ hội để nhà báo vượt qua giới hạn của bản thân, thử sức với những điều mới mẻ. Nhà báo sẽ tìm ra được những phương diện khác đang tiềm ẩn. Nhà báo đặt ra những □áp lực□cho chính mình, những mục tiêu đạt được trong sự nghiệp. Đó là cách để nhà báo không ngừng nỗ lực, phấn đấu, nâng tầm bản thân suốt cuộc đời. Khi ấy, nhà báo có thể khám phá ra điểm mạnh, điểm yếu của chính mình, từ đó tập trung vào phát triển những yếu tố cần thiết.

Thứ sáu, để nâng cao được năng lực, nhà báo cần giữ được tinh thần lạc quan cách mạng, không yếu lòng nhất thời. Chủ tịch Hồ Chí Minh là biểu tượng cao đẹp của chủ nghĩa anh hùng cách mạng, luôn giữ tinh thần lạc quan, cho dù phải đối mặt với nhiều cam go, thử thách. □Hết mưa là nắng hừng lên thôi□ Hết khổ là vui vốn lẽ đời□⁽²¹⁾.

Lạc quan, yêu đời giúp mỗi người tin tưởng vào sức mạnh của chính bản thân mình, tin tưởng vào năng lực của mình có thể làm được, nhất định làm được, không gì là không thể. Lạc quan cách mạng là nền tảng để nhà báo không ngừng kiếm tìm tri thức, không ngừng học hỏi những điều mới mẻ mỗi ngày, giúp nhà báo tự tin đối mặt với thách thức của đời sống cơm, áo, gạo, tiền, với những cám dỗ dễ bề cong ngòi bút. Khi bản thân tin rằng mình sẽ đạt được mục tiêu, có khát vọng vươn lên thì tất yếu có động lực, sự kiên nhẫn, bền bỉ, sự hăng say trong công việc. Lạc quan, niềm tin vào tương lai

sáng ngời giúp cho nhà báo giảm căng thẳng, giảm trầm cảm, giảm sự âu lo, tránh được trạng thái tinh thần tiêu cực, thiết lập chế độ tích cực trong làm nghề, trong cuộc sống.

Đặc biệt trong bối cảnh hiện nay, sự phát triển của kinh tế thị trường, sự hội nhập của hội nhập, sự phức tạp của xã hội hiện đại dễ khiến con người rơi vào trạng thái tinh thần tiêu cực, dễ stress và làm những việc mất kiểm soát.

Báo chí cách mạng Việt Nam với lịch sử ra đời và phát triển trọn một thế kỷ qua luôn thấm nhuần tư tưởng Hồ Chí Minh về báo chí nói chung, và quan điểm của Người về năng lực, trình độ nhà báo nói riêng. Đặc biệt, với tấm gương làm báo của Hồ Chí Minh, mặc dù không tự nhận mình là nhà báo nhưng Người đã để lại một sự nghiệp báo chí đồ sộ với hàng ngàn bài báo có tiếng vang lớn trong nước và thế giới. Những nhà báo chân chính, tâm cỡ, tên tuổi, những □cây đại thụ□ của nền báo chí nước nhà trong lịch sử 100 năm qua đều là những người học trò xuất sắc, luôn khắc cốt ghi tâm những lời dạy của Hồ Chí Minh. Học tập Hồ Chí Minh và các thế hệ nhà báo tiền bối, lão thành, đội ngũ nhà báo hiện nay cần luôn ghi nhớ, nằm lòng những vấn đề thuộc về năng lực, trình độ, để góp phần xây dựng nền báo chí cách mạng Việt Nam hiện nay □chuyên nghiệp, nhân văn và hiện đại□.

TÀI LIỆU THAM KHẢO:

- (1) Hồ Chí Minh (2011), *Toàn tập*, T.5, Nxb. Chính trị quốc gia Sự thật, Hà Nội, tr.313.
- (2), (3), (5), (6). <https://www.pace.edu.vn/tin-kho-tri-thuc/nang-luc-la-gi>.
- (4), (8), (9) Hồ Chí Minh (2011), *Toàn tập*, T.6, Nxb. Chính trị quốc gia Sự thật, Hà Nội, tr.361, 163, 103.
- (7), (10), (12) Hồ Chí Minh (2011), *Toàn tập*, T.12, Nxb. Chính trị quốc gia Sự thật, Hà Nội, tr.167.
- (11) Hồ Chí Minh (2011), *Toàn tập*, T.12, Nxb. Chính trị quốc gia Sự thật, Hà Nội, tr.165.
- (13), (14), (17), (20) Hồ Chí Minh (2011), *Toàn tập*, T.12, Nxb. Chính trị quốc gia Sự thật, Hà Nội, tr.168.
- (15), (19) Hồ Chí Minh (2011), *Toàn tập*, T.12, Nxb. Chính trị quốc gia Sự thật, Hà Nội, tr.170.
- (16) Hồ Chí Minh (2011), *Toàn tập*, T.8, Nxb. Chính trị quốc gia Sự thật, Hà Nội, tr.205.
- (18) Vũ Kỳ, *Báo Nhân Dân*, Hà Nội, ngày 30/01/1999.
- (21) Hồ Chí Minh (2011), *Toàn tập*, T.3, Nxb. Chính trị quốc gia Sự thật, Hà Nội, tr.450.